

<https://doi.org/10.15407/socium2019.03.078>
УДК 336.051

Шаповал Ю.І., молодший науковий співробітник відділу грошово-кредитних відносин ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: shapovaljulia@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9965-5522>, ResearcherID: S-5145-2017, ScopusID: 57209218282,

Юхта О.І., провідний економіст відділу грошово-кредитних відносин ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: shpazkel@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9674-1337>

ВИМІРЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ: ПЕРЕВАГИ ТА ОБМЕЖЕННЯ ІСНУЮЧИХ ПІДХОДІВ¹

Критично осмислено сучасний науковий дискурс з вимірювання фінансової інклюзії. Висвітлено особливості існуючих підходів збору даних щодо пропозиції та попиту фінансових продуктів і послуг з узагальненням їх способів отримання, елементів, джерел, позитивів і негативів. З'ясовано, що більшість опитувань базується на підході з позицій попиту, незважаючи на відсутність повноти даних на індивідуальному рівні. Зазначено, що за цим принципом формується ключовий індикатор фінансової інклюзії (Global Findex), показано його складові й недоліки. Виокремлено рівень розвитку економіки та Фінтеху², фінансової грамотності та фінансової культури населення як важливі аспекти при оцінці фінансової інклюзії. Встановлено, що вимірювання фінансової інклюзії ґрунтується на оцінці таких груп показників, як наявність, рівень використання й відповідності фінансових послуг, оцінка бар'єрів і взаємовідносин домогосподарств з бізнесом. Узагальнено основні переваги (порівнянність, структурованість, оцінка факторів ексклюзії) та існуючі обмеження вимірювання фінансової інклюзії (суб'єктивність, неврахування особливостей країни, брак комплексного показника). Обґрунтовано ключові принципи оцінки та представлено показники фінансової інклюзії в Україні. Запропоновано розглядати оцінку в двох розрізах: з одного боку, за сегментом фінансового ринку, а з іншого, – за чотирма вимірами: доступність, поширеність, ефект і вплив. З огляду на обмеженість інформації для вимірювання фінансової інклюзії на світовому та локальних рівнях, наголошено на необхідності безперервних досліджень щодо пропозиції фінансових послуг з деталізацією інформації з позицій попиту, на вагомості врахування бар'єрів доступу до фінансових послуг поряд з різними аспектами соціоекономічного розвитку.

Ключові слова: індустрія фінансових послуг, доступ до фінансових послуг, використання фінансових послуг, оцінка фінансової інклюзії, фінансова грамотність, Фінтех.

Shapoval Yu.I., junior scientific fellow, Department for monetary relations, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: shapovaljulia@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9965-5522>, ResearcherID: S-5145-2017, ScopusID: 57209218282,

Yukhta O.I., senior economist, Department for monetary relations, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: shpazkel@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9674-1337>

¹ Статтю підготовлено у рамках наукового проекту “Фінансова інклюзія як чинник соціоекономічного розвитку України” (номер державної реєстрації 0119U001859) за договором №: 91–12/05–2019 на підставі розпорядження Президії НАН України від 26.06.2019 № 385 “Про результати конкурсу проектів науково-дослідних робіт молодих учених НАН України у 2019 р.”.

² Фінансові технології.

MEASURING FINANCIAL INCLUSION: ADVANTAGES AND LIMITATIONS OF EXISTING APPROACHES

Paper dwells upon critical consideration of contemporary scientific discourse on measuring financial inclusion. The features of existing approaches to data collection on the supply and demand of financial products and services are summarized, with generalization of their methods of obtaining, elements, sources, pros and cons. It is stated that according to this principle a key indicator of financial inclusion – Global Findex is formed, and its components are under consideration with a focus on disadvantages. The level of development of economy and Fintech, financial literacy and financial culture of the population are highlighted as the important aspects in financial inclusion assessment. Measurement of financial inclusion is found to be based on the assessment of groups of indicators such as the availability, level of use and compliance of financial services, the assessment of barriers and the relationship of households with business. The main advantages (comparability, structure, evaluation of exclusion factors) and the existing limitations of measuring financial inclusion (subjectivity, neglect of country characteristics, lack of a comprehensive indicator) are generalized. Authors substantiate key evaluation principles and present indicators of financial inclusion in Ukraine. Paper suggests to consider the assessment in two contexts: on the one hand, by financial market segment, and on the other, by four dimensions: accessibility, prevalence, effects and impact. Given the limited information available to measure financial inclusion at the global and local levels, there is a need for continuous research on the supply of financial services, detailing information from a demand position, on the importance of taking into account access barriers to financial services along with various aspects of socio-economic development.

Keywords: industry of financial services, access to financial services, usage of financial services, assessment of financial inclusion, financial literacy, FinTech.

Фінансова інклюзія є засобом “повноцінного” використання інструментарію індустрії фінансових послуг, що зрештою сприяє досягненню довгострокового економічного зростання, оскільки стимулює впровадження інновацій, мобілізацію заощаджень і підтримку інвестицій. Науково-технічний прогрес зробив надання фінансових послуг простішим, безпечнішим та економічно вигіднішим процесом. При цьому охоплення технологіями всіх секторів фінансового ринку сприяє вирішенню проблем фінансової інклюзії для всіх типів економік, у тому числі країн, що розвиваються, з низьким рівнем доходу, до яких належить Україна³. Протягом останнього десятиліття Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), уряди та центробанки розвинутих країн та тих, що розвиваються, дедалі частіше роблять наголос на розвитку фінансової інклюзії в своїх програмних документах.

Розвиток вітчизняного фінансового ринку в останні роки ознаменувався, насамперед, прискоренням діджиталізації платіжних інструментів через розширення мережі прийому QR-платежів, з’явилися NFC-гаманці (стандарт ближнього зв’язку) та стали доступними глобальні сервіси Google Pay, Apple Pay, Garmin Pay. Вже 20 банків на фінансовому ринку України активували мобільні гаманці за допомогою MDES

³ За методикою Світового банку, Україну віднесено до групи країн з доходом нижчим за середній (Див.: World Bank Country and Lending Groups. URL: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>).

(Mastercard Digital Enablement Service)⁴. Крім розвитку “cashless economy”⁵, підвищення рівня фінансової інклюзії тісно пов’язано і з розв’язанням проблеми низького рівня фінансової грамотності та недовіри населення до банківської системи й фінансового сектору в цілому, в тому числі через непрозорість інформації про фінансові продукти та послуги⁶.

За останні роки в Україні на законодавчому рівні певною мірою покращилася ситуація з поінформованістю споживачів фінансових послуг і захисту їх прав та інтересів⁷. Закон про вдосконалення функцій державного регулювання ринків фінансових послуг (так званий спліт) має також поліпшити регулювання ринкової поведінки та захисту прав споживачів на фінансовому ринку⁸.

У сучасному світі фінансова інклюзія є не лише характеристикою рівня розвитку індустрії фінансових послуг, а й важливим чинником соціоекономічного розвитку. Так, НБУ визначив фінансову інклюзію як одну з семи стратегічних цілей⁹. Слід також визнати, що в Україні через певні об’єктивні та суб’єктивні чинники (зокрема тіньову економіку, обмеженість доступу до фінансових послуг внаслідок географічної роздробленості фінансового ринку) існують проблеми виміру й оцінки рівня фінансової інклюзії.

Сьогодні дедалі більша кількість досліджень свідчить про те, що вимірювання фінансової інклюзії дозволяє не лише оцінити поточний стан соціоекономічного розвит-

⁴ За даними опитування Mastercard 87% українців розглядають мобільний телефон як альтернативу фізичним платіжним карткам для оплат, а 67% використовують онлайн-банкінг через додаток на смартфоні (Див.: Українці обирають цифрові пристрої та сервіси для платежів: 87% надають перевагу оплатам смартфоном – дослідження Mastercard. 2019. URL: <https://newsroom.mastercard.com/eu/uk/press-releases/digitalization-trust-survey>).

⁵ Це ініціатива Національного банку України із запровадження безготівкових розрахунків як пріоритету та одного з основних стратегічних напрямів розвитку банківської системи України.

⁶ З 2014 р. Національний банк України став повноправним членом Міжнародної мережі фінансової просвіти ОЕСР (OECD/INFE), а в 2019 р. представив проект концепції захисту прав споживачів фінансових послуг (Див.: Концепція захисту прав споживачів фінансових послуг. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?&art_id=97248791&cat_id=80928) і бачення стратегії фінансової грамотності (Див.: Стратегія фінансової грамотності: версія 1.0. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=96715983>). Крім того, фінансова грамотність як ключовий компонент задекларована в стратегії НБУ, Комплексній програмі розвитку фінансового сектору до 2020 р. та Проекті стратегії розвитку фінансового сектору до 2025 р.

⁷ Зокрема, було ухвалено: Закон України “Про споживче кредитування” від 15.11.2016 р. № 1734-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19>; Закон України “Про захист прав споживачів” від 12.05.1991 р. № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>; Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав споживачів фінансових послуг” від 06.09.2019 р. № 1085-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66720.

⁸ Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг” від 12.09.2019 р. №1069-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-ix>

⁹ Стратегія Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=64754192>.

ку, але й з'ясувати відмінності у споживанні фінансових послуг, що актуалізує проблему вимірювання фінансової інклюзії.

Мета статті полягає у виявленні переваг та обмежень існуючих підходів до вимірювання фінансової інклюзії та з'ясуванні способів підвищення обґрунтованості її оцінки.

У загальному вигляді фінансова інклюзія є однією з якісних характеристик функціонування індустрії фінансових послуг (рис. 1). Так, попит на фінансові послуги є відображенням поширеності та впливу фінансової інклюзії на діяльність бізнесу/ домогосподарств, а пропозиції – доступності фінансових послуг та ефектів фінансової інклюзії.

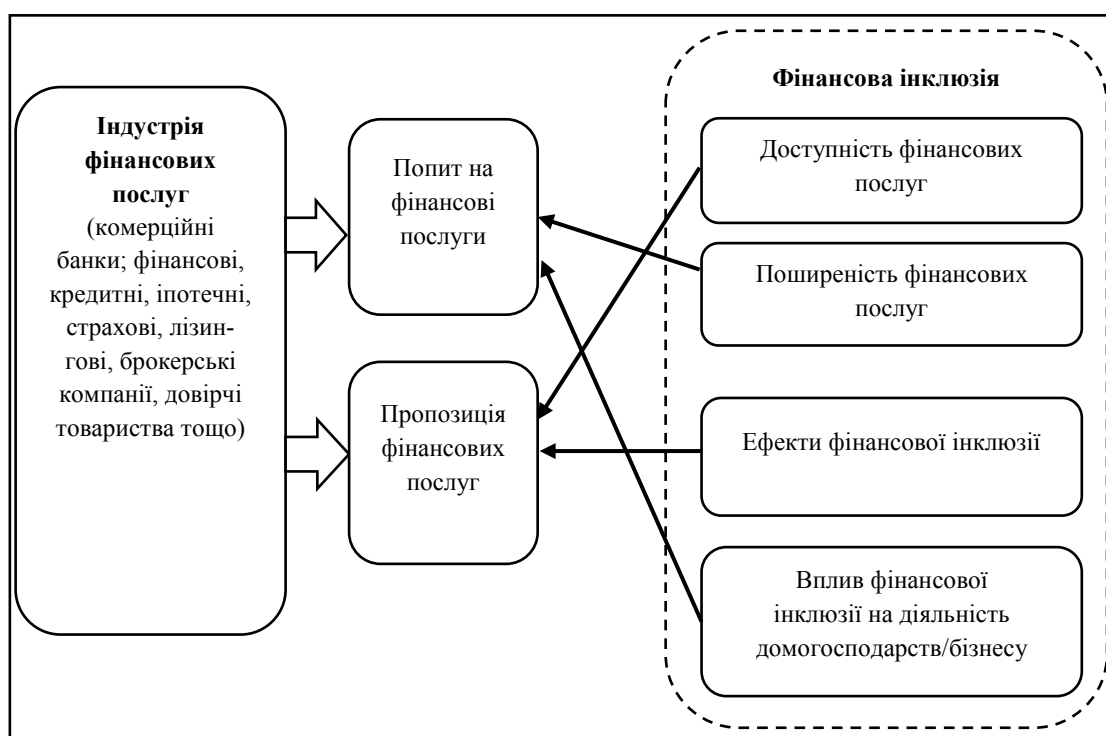

Рис. 1. Фінансова інклюзія як характеристика якісного рівня розвитку індустрії фінансових послуг

Джерело: Складено авторами.

Фінансова інклюзія розглядається нами як процес максимізації використання фінансових продуктів і послуг економічними суб'єктами та мінімізації обмежень доступу до них. Доступ вимірює ступінь сприйняття фінансової інклюзії, а використання є результативним індикатором. Ціллю оцінки фінансової інклюзії є з'ясування відмінностей у споживанні фінансових послуг.

Протягом тривалого часу вимірювання фінансової інклюзії розвивалося на основі даних, доступних на той момент, а в більшості випадків автори збирали свої власні бази інформації та індикатори. Згодом цей дискурс розширився з метою критичного погляду на якість і вплив фінансової інклюзії, проте вчені переважно зосереджувались на позитивних ефектах доступу до фінансових послуг.

Подібно до індексу розвитку людського потенціалу (HDI), індексу щастя (HPI) та ступеня гендерної довіри (GEM) М. Сарма запропонувала індекс фінансової інклюзії (IFI) за: 1) ступенем банківського проникнення (кількістю людей, які мають банківський рахунок, або кількістю банківських рахунків у пропорції від загальної чисельності населення); 2) наявністю фінансових послуг (зокрема, кількістю відділень або банкоматів на 1000 осіб, кількістю банківського персоналу на одного клієнта); 3) використанням фінансових послуг (обсягом кредиту та депозитів як частки від ВВП), з огляду на доступність даних для великої кількості країн [1].

С.Р. Чакраварті та Р. Пал розробили аксіоматичний підхід до аналізу фінансової інклюзії банків. На їхню думку, розроблений М. Сармою IFI був непридатним для визначення параметрів, які характеризують глобальну фінансову інклюзію, оскільки не вистачало можливості поділу загального показника на компоненти для обчислення індивідуального відсоткового впливу. Крім того, у М. Сарми дані про розмір кредитів і депозитів були об'єднані, незважаючи на те, що це – інформація про використання двох абсолютно різних видів фінансових послуг. С.Р. Чакраварті та Р. Пал розглядали ступінь банківського проникнення за географічним принципом і доступність кредитів як двох цілей фінансової інклюзії [2].

Гіпотеза Н. Камара і Д. Туеста полягала в тому, що зосередженість лише на використанні та доступі призводить до обмеженого вимірювання фінансової інклюзії, оскільки відсутня інформація про умови процесу інклюзії. У цьому контексті індивідуальні опитування на основі попиту, які збирають інформацію про причини, через які люди не користуються формальними фінансовими послугами¹⁰, надають значну інформацію про ступінь фінансової інклюзії. Н. Камара і Д. Туеста аналізували інформацію про попит і пропозицію для розрахунку ступеня фінансової інклюзії за трьома вимірами: використанням, бар'єрами (з боку попиту) і доступом (з боку пропозиції) до фінансових послуг. Поєднання інформації про три аспекти є важливим, оскільки наявність доступу не означає прямого використання. Це обумовлено певними соціоекономічними чинниками, такими як дохід, регуляторна база або культурні звички, які спонукають людей користуватися певним чином цими видами послуг. На думку авторів, доступ можна вважати необхідною, але недостатньою умовою для вимірювання фінансової інклюзії. Науковці зазначають, що використання формальних фінансових послуг є результатом, а не загальним показником інклюзії [3, с. 4].

На відміну від попередніх дослідників, М.Е. Дабла-Норріс та інші склали комплексний показник – три багатовимірні індекси, розраховані на основі даних використання фінансових послуг домогосподарствами (Findex) та малими й середніми

¹⁰ Під формальними фінансовими послугами розуміються операції з фінансовими активами, що здійснюються прийнятим, законним порядком.

підприємствами (Enterprise Survey), і даних доступу до фінансових установ (Financial Access Survey) [4]. На їхню думку, саме ці аспекти відображають доступ та ефективне використання фінансових послуг домогосподарствами та фірмами.

Водночас Д. Амбарган та інші при вимірюванні індексу фінансової інклюзії (базуючись на попиті, пропозиції та інфраструктурі фінансового ринку) крім банківських послуг враховували як послуги небанківських фінансово-кредитних установ, страхових і пенсійних компаній, так і фінансову грамотність та грошові перекази населення [5].

Опитування домогосподарств і бізнесу з питань фінансової інклюзії проводились у різних країнах, але отримані дані, як правило, неможливо порівнювати. Згідно з дослідженням А. Демиргюч-Кунт та її колег, однією з основних проблем оцінки доступу до фінансових послуг, на відміну від індикаторів фінансового проникнення, є те, що агреговані набори даних мають обмежену цінність. За відсутності повноти мікроданих дослідники намагаються створити синтетичні узагальнені індикатори, що поєднують доступніші макродані та результати опитувань [6, с. 16]. Відсутність повноцінної інформації про доступ до фінансових послуг є однією з причин, яка обмежує емпіричні дослідження. За її словами, зусилля світових організацій з розвитку міждержавних індикаторів доступу до фінансових продуктів та послуг є лише першим кроком у цьому напрямі [6, с. 32].

У результаті еволюції спроб оцінки фінансової інклюзії сформувались два *підходи збору статистичних даних* і власне перелік індикаторів. Необхідність міжнародного виміру фінансової інклюзії була викликана змінами глобальної політики щодо встановлення цільових показників інклюзії, зокрема в частині інформації про види фінансових послуг, якими користуються споживачі, та про перешкоди до їх доступу. Так, дані щодо пропозиції більше не вважались достатніми, що зумовило необхідність опитування на рівні попиту щодо фінансової інклюзії.

Індикатори стосовно пропозиції фінансових послуг і продуктів зазвичай засновані на підході “зверху вниз”, і така інформація надходить від постачальників фінансових послуг. Водночас дані з боку попиту базуються на підході “знизу вгору”, націленому на оцінку потреб окремих осіб. Ця інформація переважно збирається за допомогою опитувань і може бути корисною для вимірювання якісних аспектів фінансової інклюзії, таких як фінансова грамотність [7, с. 3] (табл. 1).

Більшість досліджень базується на підході з позицій попиту, незважаючи на те, що такі опитування не враховують нерівність фінансової інклюзії за різними верствами населення. Інакше кажучи, підхід з позицій попиту передбачає широкий набір показників і меншу деталізацію на індивідуальному рівні. Прикладами є дослідження FinScope (організація FinMark Trust проводить опитування населення та бізнесу з 2002 р.; дані непорівнянні для всіх країн за всіма показниками), FinAccess (опитування проводяться різними організаціями, тому можуть бути невідповідності в якості даних), Financial Inclusion Tracker та Financial Inclusion Insight (Фонд Білла та Мелінди Гейтс у партнерстві з Intermedia фіксують тенденції фінансової поведінки домогосподарств, проте не враховують використання нецифрових фінансових послуг).

Таблиця 1

**Індикатори щодо пропозиції та попиту фінансових послуг
і продуктів для оцінки фінансової інклюзії**

	Індикатори пропозиції		Індикатори попиту	
Поглиблені дані, але менший масштаб охоплення	– інформація отримується від багатьох суб'єктів; – великі цільові розміри вибірки	джерела: – дослідження MixMarket; – дані “Саміту з мікrokредитування”; – різні адміністративні дані, що стосуються конкретних установ	– цілеспрямовані опитування для аналізу на національному рівні; – широке коло запитань, які охоплюють нюансовані елементи	джерела: – звіт FinScope; – звіт EFINA; – дослідження компанії Intermedia; – вимірювання рівня життя СБ (LSMS); – інші опитування для конкретних країн
Обмежена кількість підгруп індикаторів, але ширше охоплення	– порівняння між країнами та регіонами; – щорічні опитування	джерела: – опитування МВФ щодо фінансового доступу (Financial access survey); – індекс мобільного зв'язку GSMA; – опитування глобальних платіжних систем СБ	– порівняння між країнами та регіонами; – є можливість для повторних опитувань	джерела: – Global Findex

Джерело: Складено авторами за: [8, с. 5].

Огляд МВФ щодо фінансового доступу (IMF Financial Access Survey) містить найбільш повні глобальні дані за принципом пропозиції фінансових послуг та оцінює два аспекти фінансової інклюзії: географічне охоплення та використання фінансових послуг. Перевагою цього огляду є низька вартість дослідження, а недоліком – наявність даних лише від регульованих фінансових інституцій¹¹.

З позиції Світового банку фінансова інклюзія вимірюється доступом (глибиною охоплення фінансовими послугами), використанням фінансових послуг (регулярністю і тривалістю) та якістю фінансових послуг (чи відповідають фінансові продукти та послуги потребам клієнтів; спектром доступних варіантів для клієнтів, обізнаністю і розумінням фінансових продуктів клієнтів) [9].

Інформація щодо пропозиції та попиту використовується для формування комплексного уявлення про рівень фінансової інклюзії. Дані попиту допомагають визначити: фінансові потреби користувачів фінансових послуг (задоволені та незадоволені); бар'єри, які виникають під час пошуку фінансових послуг і продуктів, а також соціо-економічні та демографічні характеристики користувачів (ступінь фінансової інклюзії за рівнем доходів, професією, віком чи гендерними групами). При цьому дані пропо-

¹¹ Тут і далі – під регульованими фінансовими інституціями розуміються фінансові установи, що внесені до відповідного реєстру та діяльність яких регламентується законодавством та нормативними актами державних органів.

зиції містять інформацію про фінансові установи щодо місцезнаходження, ціноутворення, використання фінансових продуктів і послуг [10].

Незважаючи на те, що дані попиту відображають значну кількість аспектів фінансової інклюзії, ці опитування домогосподарств і фірм коштують дорого, є рідшими, піддаються суб'єктивності та упущенням респондентів, а в багатьох випадках – непорівнянні за країнами чи часом. Водночас дані пропозиції є дешевшими в отриманні, більш частими та порівнянними (проте завдяки набору досить широких показників і лише для офіційних інституцій у цілому) [11, с. 7].

Індикатори Global Findex¹² вимірюють використання фінансових послуг, яке відрізняється від доступу до фінансових послуг. Доступ найчастіше належить до пропозиції послуг, тоді як використання визначається попитом і пропозицією [12, с. 8]. Ключовим показником Global Findex є частка громадян, у яких є рахунок у банку (іншій фінансовій установі) або які користувалися сервісом мобільних грошей протягом останнього року (станом на 2017 р. у світі 69% дорослого населення – 3,8 млрд осіб [13]), а інші показники – це вже деталізація. Перший набір показників Global Findex орієнтований на офіційні рахунки: механізм використання цих облікових записів (частоту використання, режим доступу); мету цих рахунків (особисту або ділову); бар'єри на шляху використання облікового запису; альтернативи формальним рахункам (мобільні гроші). Індикатор проникнення рахунку вимірює індивідуальне або спільне володіння рахунками в регульованій фінансовій установі (банку, кредитній спілці, кооперативі, поштових відділеннях або установі мікрофінансування). Показники, пов'язані з отриманням платежів, вимірюють використання офіційних рахунків для отримання заробітної плати та інших видів доходу (або плати за послугу чи товар), платежів або грошей від уряду та грошових переказів. Другий набір Global Findex фокусується на заощадженнях: стосується методів, цілей і поширеності заощаджень. Третій набір стосується запозичень: джерел (формальних і неформальних), мети (наприклад, іпотеки, медичних цілей) і використання кредитних карт. Четвертий набір сконцентрований на використанні страхових продуктів (сільськогосподарське та медичне страхування) [11, с. 8].

Хоча Global Findex є найбільшим набором даних за принципом попиту, він не є репрезентативним на регіональному рівні, оскільки не містить достатньої деталізації. Крім того, визначення фінансових послуг і продуктів засновано на сприйнятті людьми того, чи є їх постачальник регульованою фінансовою установою, що не обов'язково відповідає нормативно-наглядовій системі країни.

Світовий банк і Міжнародний валютний фонд у своїх методологіях використовують показник рівня фінансової ексклюзії поряд з іншими макроекономічними показниками розвитку економіки для групування країн (за рівнем доходу на душу населення, участю країни у міжнародних об'єднаннях G7, G20, ОЕСР тощо). Крім того, при оцінці рівня фінансової інклюзії міжнародними фінансовими інститутами враховується

¹² База даних була створена у 2011 р. Світовим банком спільно з компанією Gallup, Inc. на кошти, надані Фондом Білла і Мелінди Гейтс, та охоплює 144 країни.

ся рівномірність розподілу доходів у середині країни (показники індексу Джині та децильний коефіцієнт).

Важливим при вимірюванні інклюзії є й розмір території країни, оскільки більша площа зумовлює необхідність розрахунку показників: рівномірності розподілу доступу, якості та використання фінансових послуг у середині країни та між окремими регіонами, наявності територіальних бар'єрів для доступу.

Окремим аспектом при оцінці фінансової інклюзії є *рівень розвитку Фінтеху*, під впливом якого трансформується індустрія фінансових послуг. Зокрема, наявність доступу до розрахунків за допомогою міжнародних платіжних гаманців (PayPal, Payoneer), криптовалют, можливість дистанційного відкриття та управління банківськими рахунками та платіжними картками (зокрема віртуальними), дистанційний доступ до валютних ринків і операцій на фондовому ринку визначають рівень фінансової інклюзії.

Рівень фінансової грамотності населення є також одним з факторів фінансової інклюзії, оскільки характеризує, з одного боку, наявність знань про фінансові послуги в цілому, а з іншого, – знань щодо особливостей їх використання. Зростання рівня фінансової грамотності стимулює попит на фінансовому ринку, що в свою чергу розширює пропозицію фінансових послуг [14]. Слід зазначити, що у 2018 р. загальний індекс фінансової грамотності України становив 11,6 (із 21), що є трохи нижчим, ніж середній показник (12,1) для шести сусідніх країн з низьким і середнім рівнями доходу (Білорусі, Грузії, Угорщини, Польщі, Російської Федерації та Туреччини) [13].

Крім того, *фінансова культура населення*, тобто розпорядження фінансовими коштами визначає рівень проникнення фінансових послуг у життя суспільства. Культура використання готівкових коштів (мінімізація їх використання або навпаки), схильність до заощаджень та управління ними, наявність тенденції у суспільстві до страхування майнових ризиків та/або життя, поширеність недержавного пенсійного страхування, дотримання вимог платіжних систем при проведенні фінансових операцій визначають наявність попиту та його рівень на окремих сегментах індустрії фінансових послуг.

Таким чином, оцінка стану розвитку фінансових відносин, а також тенденцій щодо зміни їхнього рівня дозволяють визначити поточний стан фінансової інклюзії у країні. Водночас різноманіття способів кількісної оцінки наведених характеристик зумовлюють наявність різних підходів до вимірювання фінансової інклюзії.

У загальному вигляді методологія розрахунку індикаторів фінансової інклюзії ґрунтується на оцінці таких груп показників [3, с. 5; 9]:

- наявність на фінансовому ринку пропозиції фінансових послуг;
- рівень використання фінансових послуг;
- відповідність фінансових послуг потребам населення й бізнесу;
- оцінка бар'єрів: “фізичні” обмеження, які пов'язані з відсутністю фінансової інфраструктури у конкретному місті (наявність відділень банків, терміналів тощо), і бар'єри законодавчого та організаційного характеру (кількість документів, необхідних для отримання послуг, термін їх надання, складність отримання тощо);

– взаємовідносини домогосподарств з бізнесом.

Основними перевагами існуючих підходів до вимірювання фінансової інклюзії є:

– порівнянність: універсальні методики розрахунку з використанням публічних даних дають можливість зіставляти країни за рівнем фінансової інклюзії;

– структурованість: кожен з методів дозволяє оцінити фінансову інклюзію як сукупність факторів, які її визначають (доступність, поширення, використання фінансових послуг);

– оцінка факторів ексклюзії: бар'єрів доступу до фінансових послуг.

Крім наведених переваг можна зазначити й обмеження існуючих підходів:

– суб'єктивність: значна частка показників розраховується на основі узагальнень опитувань, внаслідок чого оцінка фінансової інклюзії може бути необ'єктивною;

– недостатність врахування особливостей окремої країни: ряд факторів, що визначають фінансову інклюзію (наприклад, розмір території та поширеність дистанційних сервісів, законодавча база), зумовлюють необхідність їх врахування при оцінці рівня інклюзії всієї країни;

– брак комплексного показника внаслідок того, що індикатори фінансової інклюзії відрізняються за країнами й організаціями (в тому числі внаслідок іншої інституційної структури та відсутності узгоджених заходів підвищення рівня фінансової інклюзії, що могло б полегшити порівняння за часом і географією).

Отже, фінансову інклюзію виміряти непросто, оскільки емпіричні дані доступу населення та бізнесу до індустрії фінансових послуг є обмеженими через брак інформації. Вимірювання фінансової інклюзії вимагає збору більш повних даних, особливо отриманих у результаті опитувань. Щоб оцінити, коли, як і для кого фінансова інклюзія “функціонує”, необхідно виміряти фактичне використання, якість або цінність, що забезпечується фінансовою інклюзією, та очікувані результати від неї. При цьому використання фінансових послуг є одним з показників для вимірювання фінансової інклюзії, а не кінцевою метою.

З огляду на світовий досвід і наведені взаємозв'язки, кількісна оцінка фінансової інклюзії в Україні повинна базуватись на таких принципах і показниках (табл. 2):

– показники мають бути згруповані відповідно до їх функціонального призначення: оцінка рівня кредитних/депозитних і розрахункових операцій, страхових послуг і послуг з цінними паперами;

– показники мають бути поділені відповідно до факторів фінансової інклюзії (при цьому фактори ексклюзії містяться у розрахунку окремих показників наведеного групування);

– показники мають максимально базуватися на кількісному вимірюванні фінансової інклюзії з метою її об'єктивної оцінки;

– доцільно розраховувати показники на регіональному та національному рівнях, враховуючи розмір території, з метою визначення регіональних дисбалансів;

– оцінка впливу окремого індикатора на загальний показник фінансової інклюзії має враховувати приналежність України до групи країн з відповідним рівнем доходу та рівнем розвитку економіки.

Таблиця 2

Показники вимірювання фінансової інклюзії в Україні

Доступність / пропозиція фінансових послуг	Поширеність / використання фінансових послуг	Ефекти фінансової інклюзії	Вплив фінансової інклюзії на результати діяльності домогосподарств і бізнесу
<i>Ринок банківських і небанківських фінансових послуг</i>			
Кількість відділень банків	Обсяг операцій з платіжними картками	Рівень фінансової грамотності населення	Відкритість банкінгу
Кількість віртуальних "банків без відділень"	Частка безготівкових операцій серед усіх операцій з використанням платіжних карток	Рівень довіри до банківської системи	Частка операцій купівлі-продажу з використанням електронних грошей
Кількість банкоматів, банківських терміналів самообслуговування та POS-терміналів	Використання дебетових та кредитних карт	Частка готівки в обігу	Частка операцій через віртуальні термінали
Кількість небанківських платіжних систем	Частота та суми переказів через платіжні системи	Рівень заощаджень в економіці	Рівень конкуренції на ринку
Кількість мікрофінансових організацій, що надають онлайн-кредити (сервісів P2P кредитування)	Частка операцій з купівлі-продажу профінансованих кредитним шляхом	Частка шахрайств з електронними платіжними засобами	Частка інвестицій, що фінансуються за рахунок мікрофінансових організацій
Кількість сервісів з продажу криптовалют	Використання rgeraid/віртуальних карток для окремих видів розрахунків	Швидкість проведення операцій	Захист прав користувачів
<i>Страховий ринок</i>			
Кількість страхових компаній	Сума страхових премій	Складність укладання договору	Частка полісів юридичних осіб у кількості укладених договорів
Частка полісів, що можуть бути оформлені дистанційно	Кількість укладених угод "life" та "non-life" страхування	Складність отримання премії за обов'язковими та добровільним видами страхування	Поширеність пакетного страхування (продаж товару/послуги + страхування)
<i>Фондовий ринок</i>			
Частка випусків державних цінних паперів доступних для фізичних/юридичних осіб	Частка депонентів фізичних/юридичних осіб	Складність процедури випуску акцій	Частка дрібних емітентів у сукупному обсязі торгівлі цінними паперами і в сукупній капіталізації
Обсяг операцій фізичних/юридичних осіб на фондовому ринку	Середня кількість емісій на 1 емітента	Захищеність прав акціонерів	Рівень реалізації права управління

Джерело: Складено авторами.

З огляду на важливу роль фінансової інклюзії в соціоекономічному розвитку, доцільно врахувати підхід, який використовується при розрахунку економічних індексів, що характеризують розвиток країни: залежно від рівня розвитку економіки, різні показники мають відмінний рівень вагового коефіцієнта у загальному показнику. Для розрахунку фінансової інклюзії пропонується враховувати повністю/частково показники, які охоплюють найважливіші аспекти фінансової інклюзії, залежно від рівня розвитку економіки та обмежень даних.

Запропонований підхід до вимірювання фінансової інклюзії української економіки сприятиме кращому розумінню багатьох бар'єрів розширення доступу до індустрії фінансових послуг та дасть можливість оцінити вплив на суспільний добробут.

Висновки. Нині не існує єдиного універсального підходу до оцінки фінансової інклюзії внаслідок специфічних проблем, пов'язаних з різними аспектами соціоекономічного розвитку. Сучасні підходи дають можливість сформулювати уявлення про загальну картину рівня фінансової інклюзії в економіці та збігаються у трьох ключових вимірах: доступі, використанні та якості. Дані з позицій попиту та пропозиції фінансових продуктів і послуг є не замінниками, а взаємодоповнюючими джерелами інформації. Періодичне збирання даних може бути дорогим та (або) нетривалим, залежно від того, коли інформація стає доступною. Крім того, пул даних щодо попиту є досить лімітованим як з точки зору кількості охоплених країн й обсягу зібраної інформації про респондентів, так і в результаті різних визначень, які використовуються в опитуваннях.

Відповідно, спроби оцінки рівня фінансової інклюзії за допомогою індексів є або обмеженими через відсутність порівнянності між інструментами опитування, або неповними щодо інформації у зв'язку з браком статистичних даних.

Крім того, використання широкого спектра стандартних показників не відображає реальний ступінь фінансової інклюзії, оскільки є потреба в більш детальних мікроекономічних даних. Оцінка фінансової інклюзії повинна враховувати весь набір фінансових продуктів і послуг для населення та бізнесу й всі способи, якими споживачі можуть використовувати кожен з них.

Фінансовим регуляторам в Україні для оцінки рівня фінансової інклюзії необхідно, по-перше, проводити постійний моніторинг пропозиції (провайдерів) фінансових послуг та попиту (звичок користувачів, причин вибору фінансових продуктів і послуг) як в середині країни, так і на світових фінансових ринках. У цілому набір показників має бути з розбивкою за типом і характером фінансового продукту/послуги (розміром, строком, частотою та способом використання), оскільки, насамперед, необхідно виміряти ступінь їх використання, ніж просто доступність. При цьому в оцінці попиту слід зважати й на те, що використання фінансових послуг може значно відрізнятись між членами домогосподарств.

По-друге, слід аналізувати бар'єри/фактори доступності до фінансових послуг (територіальний розподіл (міська/сільська місцевість), рівень доходу й витрати на фінансові послуги, технічні можливості й наявність необхідних документів) за групами споживачів: населення (зарплатні/соціальні/пенсійні клієнти) та бізнес.

По-третє, варто враховувати у рівних пропорціях індикатори фінансової інклюзії окремих груп і брати до уваги той факт, що існує помітна різниця між споживачами, які не користуються фінансовими послугами, оскільки на них впливає якийсь бар'єр, і тими, хто не має попиту на фінансові продукти. Важливо також зважати на параметри концентрації у фінансовому секторі України, які впливають на оцінку поширеності фінансових послуг.

Отже, вирішення проблеми підвищення адекватності показників вимірювання фінансової інклюзії є етапом виявлення способів поліпшення взаємодії населення й бізнесу з фінансовими інститутами. Подальшого дослідження потребує оцінка впливу різних аспектів фінансової інклюзії на соціоекономічний розвиток України, в тому числі залежність від фінансової глибини економіки.

Список використаних джерел

1. Sarma M. Index of Financial Inclusion. Indian Council for Research on International Economic Relations. *Working Paper*. 2008. June. No. 215. 20 p. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/indicrier/215.htm>
2. Chakravarty S.R., Pal R. Financial inclusion in India: an axiomatic approach. *Journal of Policy Modeling*. Elsevier. 2013. Vol. 35(5). P. 813-837. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.12.007>
3. Camara N., Tuesta D. Measuring financial inclusion: a multidimensional index. *BBVA Research Paper*. 2014. URL: <https://www.bis.org/ifc/publ/ifcb47p.pdf>
4. Dabla-Norris M.E., Deng Y., Ivanova A., Karpowicz M.I., Unsal D.F., VanLeemput E., Wong J. Financial Inclusion: Zooming in on Latin America. *IMF Working Paper*. 2015. September 28. No. 15/206. 35 p. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Financial-Inclusion-Zooming-in-on-Latin-America-43312>
5. Ambarkhane D., Singh A.S., Venkataramani B. Measuring Financial Inclusion of Indian States. *International Journal of Rural Management*. 2016. No. 12(1). P. 72–100. URL: <https://doi.org/10.1177/0973005216633940>
6. Демирґюч-Кунт А., Бек Т., Хонован П. Финансовые услуги для всех? Стратегии и проблемы расширения доступа. Москва: Альпина Паблишерз, 2011. 308 с.
7. Financial inclusion indicators. *IFC Bulletin*. 2015. January. No 38. URL: <https://www.bis.org/ifc/publ/ifcb38.pdf>
8. Klapper L., Singer D. The role of demand-side data – measuring financial inclusion from the perspective of users of financial services. *BIS*. 2017. July 14. URL: <https://www.bis.org/ifc/publ/ifcb47o.pdf>
9. How to Measure Financial Inclusion. *The World Bank. Brief*. 2015. February 19. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion>
10. Stein P., Randhawa B., Ardic O.P., Bilandzic N., Hannig A., Gidvani L., Lee C., Ehrbeck T. Financial inclusion data: assessing the landscape and country-level target approaches. *IFC Working Paper*. 2011. October. No. 94734. Vol. 1. 37 p. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/671131468328218702/Financial-inclusion-data-assessing-the-landscape-and-country-level-target-approaches>
11. Demirguc-Kunt A., Klapper L. Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database. *World Bank Policy Research Working Paper*. 2012. April. No. 6025. 58 p. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6042>
12. The Global Findex database 2017. URL: <https://globalfindex.worldbank.org/>
13. Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні. Проект USAID “Трансформація фінансового сектору”. 2019. Червень. Київ. 48 с. URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/06/Financial-Literacy-Survey-Report_June2019_ua.pdf?fbclid=IwAR1VG2hi6WKhMbbFoJdKxIRNG5NbUZj0mhtBNhU9EAjIajpnbMjSTHLPmM

14. Фінансова інклюзія задля економічного зростання: підсумки міжнародного “Форуму з фінансової інклюзії. Нікого за бортом”. 2019. Червень. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=98181657&cat_id=55838

Отримано 03.09.19 та оновлено 06.09.19

References

1. Sarma, M. (2008, June). Index of Financial Inclusion. Indian Council for Research on International Economic Relations. *Working Paper*, 215. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/indicrier/215.htm>
2. Chakravarty, S.R., Pal, R. (2013). Financial inclusion in India: an axiomatic approach. *Journal of Policy Modeling. Elsevier*, 35(5), 813-837. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.12.007>
3. Camara, N., Tuesta, D. (2014). Measuring financial inclusion: a multidimensional index. *BBVA Research Paper*. URL: <https://www.bis.org/ifc/publ/ifcb47p.pdf>
4. Dabla-Norris, M.E., Deng, Y., Ivanova, A., Karpowicz, M.I., Unsal, D.F., VanLeemput, E., Wong, J. (2015, September 28). Financial Inclusion: Zooming in on Latin America. *IMF Working Paper*, 15/206. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Financial-Inclusion-Zooming-in-on-Latin-America-43312>
5. Ambarkhane, D., Singh, A.S., Venkataramani, B. (2016). Measuring Financial Inclusion of Indian States. *International Journal of Rural Management*, 12 (1), 72-100. <https://doi.org/10.1177/0973005216633940>
6. Demyrhiuch-Kunt, A., Bek, T., Khonovan, P. (2011). Financial services for everyone? Strategies and challenges for expanding access. Moscow: Al'pyna Pablysherz [in Russian]
7. Financial inclusion indicators. (2015. January). *IFC Bulletin*, 38. URL: <https://www.bis.org/ifc/publ/ifcb38.pdf>
8. Klapper, L., Singer, D. (2017, July 14). The role of demand-side data – measuring financial inclusion from the perspective of users of financial services. *BIS*. URL: <https://www.bis.org/ifc/publ/ifcb47o.pdf>
9. How to Measure Financial Inclusion. (2015, February 19). *World Bank Brief*. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion>
10. Stein, P., Randhawa, B., Ardic, O.P., Bilandzic, N., Hannig, A., Gidvani, L., Lee, C., Ehrbeck, T. (2011, October). Financial inclusion data: assessing the landscape and country-level target approaches. *IFC Working Paper*, 94734, 1. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/671131468328218702/Financial-inclusion-data-assessing-the-landscape-and-country-level-target-approaches>
11. Demirguc-Kunt, A., Klapper, L. (2012, April). Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database. *World Bank Policy Research Working Paper*, 6025. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6042>
12. The Global Findex database 2017. URL: <https://globalfindex.worldbank.org/>
13. Financial literacy, financial inclusion and financial well-being in Ukraine. USAID Financial Sector Transformation Project. (2019, June). URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/06/Financial-Literacy-Survey-Report_June2019_ua.pdf?fbclid=IwAR1VG2hi6WKhMbbFoJdKxIRNG5NbUZj0rmhtBNhU9EAjIajpnbMjSTHLPmM [in Ukrainian]
14. Financial Inclusion for economic growth: outcomes of the international forum “Financial Inclusion Forum. Leaving No One Behind”. (2019, June). URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=98181657&cat_id=55838 [in Ukrainian]

Received on 03.09.19 and updated on 06.09.19